

ОПИСАНИЕ НА НЕОПИСУЕМОТО: КОМУНИСТИЧЕСКИТЕ ЛАГЕРИ В ХУДОЖЕСТВЕНАТА ЛИТЕРАТУРА НА СРЕДНА ЕВРОПА И БАЛКАНИТЕ

Людмила Миндова

*Институт за балканистика с Център по тракология
„Александър Фол“, БАН (България)*

DESCRIPTION OF THE UNDESCRIBABLE COMMUNIST CAMPS IN THE FICTION OF CENTRAL EUROPE AND THE BALKANS

Liudmila Mindova

*Institute for Balkan Studies and
Centre for Thracology, BAS (Bulgaria)*

ORCID ID: 0000-0002-7914-3076

E-mail: lmindova@balkanstudies.bg

Резюме: Текстът изследва начините на художествено репрезентиране на преживяната травма в комунистическите лагери на злото. Дори самият факт, че трийсет години след пагането на Берлинската стена все още продължава да няма обществен консенсус относно осъждането на комунистическия терор, показва, че езикът често се оказва безпомощен в зоните на страха. Тази „езикова безпомощност“ е видима и в отказа да бъдат сравнявани фашистките и комунистическите лагери за изстребление. И все пак гласовете на художествената литература успяват да назоват дори онова, което и най-закоравялата публична съвест се опитва да задуши. Дали това са гласове в пустиня? Вероятно да, каквито винаги са били гласовете на истината.

Ключови думи: Славянска и балканска литературна компаративистика, тоталитаризъм, комунистическа диктатура и лагери

Abstract: The text studies the ways of artificial representation of the experience in the communist extermination camps. Even just the fact that 30 years after the fall of The Berlin Wall there is no public agreement about the condemnation of the communistic terror shows that in the zones of fear the language is often helpless. That “language helplessness” could be also noticed in the refusal to compare Nazi and Communist death camps. However, the voices of literature succeed to name even the things that the callous public conscience tries to smother. Are these literary voices the voices in the wilderness? Perhaps they are what the destiny of the voices of the truth is always.

Keywords: Slavic and Balkan comparative studies, totalitarianism, communistic dictatorship and camps

Най-известната, четена и обсъждана книга, която би могла да ни послужи като отправна точка в разсъжденията ни за начина, по който човешкият език успява да отрази преживяната среща със злото и страда нието от него, е Новият завет. Безспорно е, че четиримата евангелисти – Марк, Лука, Матей и Йоан – са изправени пред задачата да опишат неописуемото. Те съзнават това много добре, наясно са със своите човешки несъвършенства и вероятно затова решават да представят паралелно своите версии за станалото. Не е случайно, че евангелията са тъкмо четири, понеже четири са и страните на кръста, на който е разпнат Синът Божи, за Когото евангелистите пишат. Дори да оставим настрана фактът за нейната божественост и боговъдъхновеност, Новият завет е забележителна книга, което признава не само нейният вярващ християнски читател, а и всеки литературно образован човек¹. Вярно е, че четирите евангелия не са писани по

¹ Забележителни са в това отношение думите на Борхес за Новия завет в книгата му „Това изкуство на поезията“ (Сиела, 2013).

едно и също време, което навежда на предположението, че писателите им първоначално не са имали намерение да ги събират в една книга. Възможно е и четиримата да са били до такава степен покъртени от случилото се с Иисус Христос и хората около него, че просто да не са били в състояние да замълчат.

Факт е, че въпреки безспорните си съвпадения в основните моменти от описанието на Христовата съдба, евангелията се различават в начина, по който описват събитията, в своя изказ, стилистика и образност, та дори и в това дали и до каква степен предпочитат да отразят дадено събитие. Така например за възкресението на Лазар говори единствено евангелието на Йоан, макар за самото чудо да има немалко предзнаменования в Стария завет и да е малко вероятно останалите евангелисти да не са били също впечатлени от него. Дали е случаен фактът, че евангелист Лука също споменава името Лазар, само че вече в притчата за богаташа и сиромаша, която Христос разказва пред своите ученици (Лука 16: 19 – 31)? В Библията, а и в живота изобщо имената често съвпадат, но има имена, които се превръщат в символи и чиито съвпадения извикват повече въпроси.

Нека се върнем в началото, в онзи момент, който ни накара да направим този екскурс към Светото писание, за да погледнем един емблематичен пример за репрезентиране на срещата със злото и страданието. Новият завет е книга, която разказва за Страстите Христови – за неописуемите мъчения, на които е бил подложен Божият Син. Минали са две хиляди години от самото събитие и почти толкова от събирането на историите в една повествователна цялост. Фактът, че това е най-превежданата и издавана книга в света е едно от най-ярките доказателства за нейната изключителност. Всяка свещена книга разказва божествена история и, поне що се отнася до основните религии, вся-

ка от тези свещени книги може да се похвали с факта, че за нейното опазване и предаване от поколение на поколение са отговорни цели институции. Единствено в основата на християнството обаче стои книга, в чийто център е нечовешкото страдание и жертвената смърт на Божия Син. Героят на всеки епос е обречен на жертвена смърт, но никой от тези епически герои не притежава универсалната общочовешка харизма на Христос. Нещо повече – по правило големите епоси са национални епоси. „Епосът“ за Христос – особено заради факта, че е гонен от своите – е напуснал от самото начало границите на националното.

Какво да кажем за комунистическия терор, който все още е прекалено близо до нас, за да можем да говорим за него с онази свобода и непредубеденост, която ни дава дистанцията на времето? Дали ако си позволим да сравним комунистическия терор с предходните исторически периоди на терор, ще успеем да излезем от сковаващите рамки на едностранчивостта. Идеологически обремененото съзнание рядко приема подобен род сравнения. Антифашистката идеология и до ден днешен не приема сравнението между фашисткия и болшевишкия терор, между националсоциализма и социализма. Сякаш като се покаже повторението на травмата в историята – този вечен инстинкт за повторение, – тя ще изгуби своята консолидираща идеологическа мощ. Нищо подобно, разбира се. Никое зло не е станало по-малко от това, че за него не се говори, а се мълчи. Напротив, единственият шанс на човек да излезе от пространството на страданието е в усилието му да разкаже за срещата си с него чрез средствата на собствения си език. При това, както пише Виктор Франкъл в една от важните си книги за Холокоста, която е същевременно и основополагаща за екзистенциалната психотерапия, неспособността за преживяване на страдания и състрадание е патология².

² Вж. Франкъл, Виктор. Лекарят и душата. София, 2011. с.125 – 127.

Съветската и постсъветската литература ни дават най-богатия библиотечен фонд по темата за комунистическия терор. И макар че няма да насочим изследването си към нея, няма как да се подмине фактът, че произведенията на световноизвестни имена като Александър Солженицин, Варлаам Шаламов, Евгения Гинзбург и Надежда Манделщам се превръщат в литературен архетип по отношение на комунистическото зло. По-добре или по-слабо познати на останалите автори, гръзващи да опишат терора на комунистическия антиживот, всички те се превръщат в мит, с който останалите се съобразяват. Защото и най-слабо литературно образованият писател, дълбоко в себе си чувства, че в основата на цялата световна литература винаги е било най-вече страданието и следователно въпросът открай време винаги е бил не какво, а как по-точно да бъде описано.

Не случайно съвременните писатели особено често повтарят „Всичко вече е казано“, макар това съждение да ни е познато още от старозаветните думи на Еклесиаста „Каквото е било, пак ще бъде, и каквото се е правило, пак ще се прави – няма нищо ново под слънцето“ (Екл. 1: 9). Дали затова един от съвременните сръбски писатели Давид Албахари – чиято поетика впрочем представлява емблематичен пример за съсредоточаване върху въпроса „как разказваме“, – експериментира в своята проза именно с възможностите за описание на неописуемото. Макар към темата за комунистическия терор неговите произведения да не показват особен интерес, в случая е ценно да се спомене за две негови произведения, които представляват ярък пример за предизвикателство спрямо писателското умение за описание на неописуемото. Едната книга е сборникът с разкази „Описание на смъртта“ (1982), а другата – романът „Гьоц и Майер“ (1998). Не е изненадващо, че за един сръбски писател с еврейски произход като Алба-

хари темата за Холокоста и нацистките концлагери ще представлява интерес. Изненадващ е начинът, по който авторът подхожда към нея, изваждайки двамата СС-овци почти напълно от клишето, без изобщо да омаловажава чудовищните размери на нацистките чистки. Не е изненадващо, че един писател от XX и XXI век, във времена на особена наситеност и медийна мултиплицираност на злото, пише за злото. Изненада е, че показва моментите на срив на стария език и раждането на новия език, с който става възможно злото и ужасът от смъртта да бъдат описани.

И по отношение на Холокоста, и по отношение на комунистическия терор се сблъскваме с един проблем, който до голяма степен предопределя начина, по който художествената литература за тях съществува в културното пространство и среща своя читател. Век след залпа на Аврора и малко по-малко от началото на сталинистките и хитлеристките чистки, ситуацията в идеологически план изглежда доста по-различна, но по отношение на художествената поетика ни най-малко по-облекчаваща. Ако за разлика от времената на табуизиране на темата за комунистическия терор, днес вече е възможно поне на пръв поглед да се говори много по-свободно за това, факт е, че в медийното пространство клишетата се произвеждат с такава главозамайваща скорост, че възприемателят често бива напълно отблъснат и демотивиран да прояви по-задълбочен интерес. В посткомунистическия свят, като в България например, допълнителен и наистина сериозен проблем е това, че във властта са кондензирани предимно представители и приближени на бившата комунистическа върхушка, които естествено не биха желали реалното осъждане на комунистическите престъпления. Като към това се прибави фактът, че често сред анализиращите и пишещите за комунистическите лагери има агенти на Държавна сигурност, ясно

защо в публичното съзнание по тази тема преобладава тягостното усещане за дезориентираност, погнуса и отчаяние. Такова усещане остави например развихрилият се скандал между писателя Илия Троянов и българския преводач на неговия роман „Власт и съпротива“ Любомир Илиев, заради откритието на автора, че Илиев е бивш агент на ДС³. Спорът в медийната среда се водеше не само по повод подозренията на автора за некоректност на превода, но и заради моралния казус доколко изобщо е приемливо служител на службите да превежда роман срещу същите тези служби.

Факт е, че в сравнение с останалите посткомунистически държави, в България темата за комунистическите лагери е като че ли най-слабо анализирана. Създаденият музей на тоталитарното изкуство не може ни най-малко да бъде сравняван с музеите на тоталитаризма в Източна Европа, а нека не пренебрегваме и въпроса дали държавата би отпуснала ресурс за създаването на институти или музеи, подобни на онези в Румъния или Сърбия например, които действително се стремят да класифицират данните и да съхранят паметта за извършеното зло. В Сърбия един от главните инициатори за това да се опише историята на Титовия комунистически концлагер „Голи оток“ е писателят Драгослав Михаилович, който първо е преминал през лагера, а в последствие е и един от първите югославски творци, превърнали темата в основа на своето творчество. Нека засега приключим разсъжденията си с проблем, който възниква тъкмо по повод поетиката на този писател. Любопитно е именно да се помисли как се променят фокусът и изразните средства, чрез които един и същ автор представя своите основни

³ Вж. напр.: За Илия Троянов, ДС и грешките в превода. В: Дойче веле, 27.01.2017. Електронна публикация: <https://www.dw.com/bg/за-илия-троянов-дс-и-грешките-в-превода/a-37302774>

теми. Защото Драгослав Михаилович вмъква по един начин темата „Голи оток“ в своя придобил световна известност роман „Когато цъфтяха тиквите“ (1968) и по съвсем различен в по-късните си романи „Злодеи“ (1997), „Третата пролет“ (2002), както и в третомника с изповеди „Голи оток“ с обем 3000 страници (1999). Драгослав Михаилович безспорно е един от най-големите таланти в сръбската белетристика от втората половина на XX и началото на XXI век. Неговата дарба значително спомага не само за отпадането на табуто от тази тема в сръбското литературно пространство, но и за активизирането на по-широкия обществен и научен интерес.

За това, че в бившето югославско пространство общественият интерес по темата е по-отдавна и по-силно изразен, е показателен фактът, че за нея като че ли по-често говорят и пишат жени, пряко или косвено претърпели страдания. Един от важните през последните години аналитични текстове върху менталния и морален облик на епохата е книгата на македонската изследователка и писателка Ясна Котеска „Комунистическата интимност“ (2008). Ясна Котеска е дъщеря на македонския поет Йован Котески, който заедно със словенския поет Едвард Коцбек е сред най-дълго следените от югославската Държавна сигурност (УДБА) творци. Самата Ясна Котеска (която като дете е преживяла травмата да расте без баща⁴, след като той е лишен от свобода и прекарва няколко години като политически затворник) по-късно ще има изключително силна мотивация да се насочи не само към осмисляне на случващото се около нея, но и към дълби-

⁴ Именно на тази тема е посветен разговорът с Ясна Котеска на българските изследователки Снежана Димитрова и Нина Николова „Отсъстващите бащи“, публикуван в специалния брой на списание „Социологически проблеми“ за 2011 година.

нен анализ на собствения си психически свят. Днес Ясна Котеска е един от най-превежданите съвременни македонски писатели, доцент по литературознание, теоретична психоанализа и джѐндър изследвания в Скопския университет.

Ясна Котеска не дава случайно това заглавие на своята книга. То е провокирано от заглавието на досието на баща ѝ, което семейството открива в архивите на УДБА след разрешението за разсекретяване на досиетата в Македония. Това досие е със заглавието: „Интимният“. В книгата си Ясна Котеска пише за това следното:

Светът от досието на баща ми е свят на някаква извратена комбинация от македонски писатели и полицаи, които често се сливат в един и същи човек. Това е свят, в който нямате стабилна координатна система за приятелството. [...] Баща ми за полицията е бил „Интимният“, което безспорно е хубаво име, но как се е стигнало дотам да бъде наречен така?

Отговора го намираме в начина, по който функционира паланката... Ако някой има някаква характерна особеност или пък какъвто и да било дефект, за паланката тази особеност или дефект се превръща в прякор, черта, според която този човек се различава от останалите. Тази особеност обаче не се изтъква, за да бъде почитана и уважавана, а за да бъде подложена на подигравки... (Котеска 2008).

Ясна Котеска съвсем намясто тук се позовава на известната книга на сръбския философ Радомир Константинович „Философия на паланката“ (1969), която е един от най-добрите анализи едновременно и на „психологията на мястото“, на балканския манталитет, но и на проникването на тази „психология“ с „духа на времето“. Котеска радикализира анализа, показвайки още по-остро съчетанието между „духа на паланката“

и „комунистическата интимност“. Както Котеска посочва в разговор с българската социоложка Светлана Димитрова, полицейският псевдоним на баща ѝ вероятно е бил „изкован“ единствено поради факта, че е писал интимна лирика във времена, когато това не е било нито политическа, нито естетическа мода“ (Котеска 2010: 22 – 40).

Комунистическият свят следователно не само не одобрява интимността, той воюва с нея и я подлага на слеене и контрол. В главата „Кражба на интимността“ Ясна Котеска разглежда процеса на конструиране на комунистическата интимна и сексуална норма. Един от най-важните моменти в това конструиране е идеята за премахването на стаята от интериора на комунистическото жилище:

Стаята е коптор, не е ясно какви мрачни състояния могат да обземат комуниста в самотата на стаята – стаята е хранилище за девиации от най-различен тип. Градината на удоволствията – публичното порнографско пространство – вече е забранена форма на живеене, сексът става колективен, само че не в смисъла на освобождаваща оргия, а като перверзно навлизане в интимното пространство на другия“ (Котеска 2008).

Като си припомним есето на нобеловия лауреат за литература Йосиф Бродски „Стая и половина“ и изобщо съдбата на града и градския човек в комунистическото ежедневие, думите на Ясна Котеска звучат повече от реално. А Бродски в това свое есе въпреки пише следното за връзката между комуналките и човешкото право на личен и семеен живот (в случая по отношение на собствените си родители): „Съвсем млади и отгоре на това родени свободни, те не са съзнавали, че в родната им страна сега държавата решава какво семейство да има човек и дали изобщо да има семейство.“ (Бродски 1997: 311).

Комунистическият „морал“ подобно на патриархалния (или на „духа на паланката“) не признава правото на съществуване на свят, който да не може да бъде проследен от всяка страна и по всяко време. Човекът през комунизма не разполага със себе си и особено със своята интимност (и душевност). Както пише румънският дисидент Сърбулеску, „В социалистическия свят хората и предметите съществуват само посредством своите досиета. Цялото ни битие е в ръцете на тези, които притежават досиетата, а създател е онзи, който ги пише. Реалните хора са само отражение на своите досиета“ (Комеска 2008).

Забележителното е, че както комунистическата норма настоява за ликвидиране на интимността, за своеобразното екстернализиране на целия вътрешен живот, така от друга страна, не позволява никаква форма на „ексхибиционизъм [...] и „гързост“ в литературата и изкуството“ (Игнатов 2013: 82).

Дързост е наистина да се опише злото на концлагера, и то дързост в границите на непосилното, тъй като представлява опит за защита на интимността в среда, където човекът е лишен тъкмо от правото на интимност и дом. И по-бегъл анализ би извел следното: концлагерът е един от модерните начини на властта за унищожаване едновременно и на обществото, и на личността. Тази процедура на двойно унищожаване се извършва чрез разбиването на дома в неговите буквални, но и метафорични измерения. Защото домът е сред средищните метафори на цялостната личност и тиранинът добре съзнава това, макар да се интересува от завладявания дом най-често само като материална стойност.

Целта на всеки тоталитаризъм е да превърне дома в антидом, човека в античовек. Тъкмо затова единственият изход на човека от този омагьосан кръг е да не спира в опитите си да описва неописуемото.

Библиография

- Албахари 2014:** Албахари, Д. Гъоц и Майер. София: Пано-рама, 2014.
- Борхес 2013:** Борхес, Х. Л. Това изкуство на поезията. София: Сиела, 2013.
- Бродски 1997:** Бродски, Й. По-малко от единица. Избрани есета. София: Факел експрес, 1997.
- Игнатов 2013:** Игнатов, А. Психология на комунизма. София: НБУ, 2013.
- Комеска 2008:** Комеска, Я. Комунистичка интима. Скопје, Темплум, 2008. (Цитирано по: <http://jasnakoteska.blogspot.bg/2008/10/2008.html>).
- Комеска 2010:** Комеска, Я. Комеска, Я. Архив, травма, помирение. – Социологически проблеми 3-4 (Свидетелство и архив: Контексти на микроисторията), год. XLII (2010), книжка 3-4, София.
- Комеска 2011:** Комеска, Я. Комеска, Я., Николова, Н., Димитрова, С. Отсъстващите бащи. – Социологически проблеми 11, год. XLIII (2011), книжка 11, София.
- Михаилович 2004:** Михаилович, Д. Злодеи. София: Балкани, 2004.
- Троянов 2016:** Троянов, И. Власт и съпротива. София: Сиела, 2016.
- Франкъл 2011:** Франкъл, В. Лекарят и душата. София: Леге артис, 2011.